

TREĆA KRAJIŠKA BRIGADA

I olazeći iz centralne Bosne 1. proleterska divizija je, do 8. februara 1943. smenila u gornjem toku Vrbasa delove 3. divizije, koji su nastavili ofanzivna dejstva preko Prozora i dolinom Rame ka Konjicu i Jablanici. U to vreme 1. divizija je imala da zatvori pravce od Travnika i Bugojna ka G. Vakufu i Prozoru i od Kupresa preko Vukovskog ka Prozoru.

Pošto je smenila 5. crnogorsku brigadu, 3. krajiška brigada je, 8. februara, preuzela položaje na levoj obali Vrbasa, na liniji Tihomišlje — Sugina bara, isturivši prednje delove ka s. Gračanici prema Bugojnu, kontrolišući istovremeno i prostor prema Škrti i pl. Raduši. U to vreme veći deo brigade bio je razmešten na području Gornjeg Vakufa i sela Paloč i Mráčaj. U ovakvom rasporedu brigada je ostala do 14. februara i sem povremenih ispada duž ceste prema Tihomišlju i nekoliko pokušaja da se preko Škrta i severnih padina Raduše ubaci u naš raspored i pozadinu (u cilju prepada, uznemiravanja i izviđanja), neprijatelj za to vreme nije preduzimao jača dejstva iz rejonu Bugojna i Kupresa.

Pošto je 14. februara preuzela i položaje 1. proleterske brigade na desnoj obali Vrbasa, 3. krajiška je sada u celini zatvarala pravac od Travnika i Bugojna ka G. Vakufu, dok je 3. sandžačka koja je od 16. februara trebalo da stigne iz rejonu Vukovsko — Ravno, imala da preuzme položaje na levoj obali Vrbasa prema Bugojnu. Prva proleterska brigada je odmaršovala prema Ivan-Sedlu.

U to vreme 3. krajiška brigada je predstavljala jaku i za one uslove vrlo dobro naoružanu jedinicu koja je do tada imala bogato ratno iskustvo, a posebno njeni bataljoni i čete koji su postojali i pre njenog formiranja. Imala je četiri bataljona, svaki po tri pešadijske čete, mitraljesko i minobacačko odeljenje i po-

zadinski (radni) vod — ukupno 1.050 boraca, sa dovoljno automatskog oružja i minobacača. U brigadi je bilo oko 750 članova KPJ, kandidata i skojevaca, što je predstavljalo 3/4 ukupnog brojnog stanja. Gotovo svi borci su dobrovoljno stupili u borbu i u njoj bili neprekidno od početka ustanka. Ovaj momenat, povezan sa socijalnim sastavom i dotadašnjim borbenim iskustvima, odigraće važnu ulogu i u nastupajućim događajima. U prethodnim uspešnim borbama (kod Bihaća prvih dana novembra i Jajca početkom decembra 1942. godine, zatim u centralnoj Bosni, a naročito kod Teslića početkom 1943. godine) brigada se solidno snabdela odećom, obućom i ostalom opremom, tako da je predstojeće događaje i velike hladnoće dočekala spremna. Borci su bili u vrlo dobroj fizičkoj kondiciji — nije bilo nekih ozbiljnijih oboljenja, a sanitetske mere su dobro organizovane.¹

Od 14. do 21. februara na sektoru brigade nije bilo značajnijih borbi. Prema naređenju štaba 1. proleterske divizije 1. i 4. bataljon su 16. februara uveče odmaršovali iz rejonu G. Vakuf u selo Gmići kao rezerva 3. diviziji za vreme borbi za Prozor. Tamo je 1. bataljon angažovan u završnom uništenju ostataka neprijatelja, a 4. bataljon na obezbeđenju i evakuaciji ranjenika i zarobljenika.

U selima Hrasnica, Kučine, Ričica i drugim na desnoj obali Vrbasa severozapadno od G. Vakufa meštani su nas primili dobro, i korektno, iako do tada iz ovih krajeva nije bilo partizana. Istina, oni su imali dodira sa našim snagama još od sredine 1942. godine pa su znali držanje i postupke NOV i donekle razumjevali ciljeve naše borbe. Pošto se smatralo da je sada situacija sazrela da se pokuša sa aktivnijim vezivanjem ovog rejonu za naš pokret, naređeno nam je da izvršimo pripreme i pozovemo dobrovoljce u naše jedinice. Ukoliko ne bude dobrovoljaca onda da mobilizujemo izvestan broj za borbu sposobnih

¹ U naseljima centralne Bosne u zahvatu planina Borje, Čavke i Uziomca, gde su bili veoma loši higijenski uslovi, prema naređenju štaba brigade nije smela ni jedna desetina, vod ili četa da uđe u neku prostoriju na prenočište, pre nego što se prostorija očisti, unese sveže seno i dr.; odeljenje »partizanskih buradi« planski je vršilo parenje, u prvom redu veša boraca, a ostale sanitetske mere bile su potpune. Ova praksa se produžila i kroz četvrtu i petu ofanzivu i zahvaljujući njoj u brigadi je bilo svega desetak slučajeva lakše forme tifusa iako smo krajem četvrtu i tokom pete neprijateljske ofanzive bili gotovo u stalnom dodiru sa tifusarima i bolnicama.

ljudi. Međutim dobrovoljaca nije bilo, ali ni otpora mobilizaciji.² Tako smo za brigadu mobilisali 25—30 uglavnom mladih ljudi.

Već 21. februara neprijateljska grupa »Fogl« (738. puk bez jednog bataljona, 5. ustaška brdska brigada, delovi 668. divizion i 202. tenkovskog bataljona i dr.) otpočela je ofanzivna dejstva prema G. Vakufu na položaje 3. krajiške na desnoj obali Vrbasa i 8. brigade 7. divizije koja je 18. februara preuzela naše položaje na levoj obali Vrbasa. Čitav dan trajala je žestoka borba, a naročito na frontu našeg 3. bataljona u rejonu s. Lužani, Ričica i Hrasnica, ka utoku Bistrice u Vrbas. Neprijatelj je nastojao da dejstvom duž desne obale Vrbasa i izbijaњem na Bisticu izmanevruje vrlo jake položaje 8. brigade na levoj obali u rejonu Tihomišlja. Položaji 3. bataljona prelazili su u toku dana nekoliko puta iz ruke u ruku, da bi konačno u sumrak ostali u neprijateljskim rukama. Naši bataljoni su bili prisiljeni da se povuku preko reke Bistrice u rejon sela Bistica, Krupa, Zvižde. Ovo je na ovom terenu bio prvi dan susreta 3. krajiške brigade sa brojno jakim i dobro opremljenim neprijateljem koji je uz to bio snažno podržan artiljerijom i avijacijom. S njime ćemo se mi gotovo neprekidno nositi u toku ove teške bitke na Neretvi. U ovim teškim borbama bataljon je imao veći broj izbačenih iz stroja, od kojih 6 mrtvih.

Poginuo je izvrсни i hrabri komandir 3. čete, Dušan Ožegović.

Dok je 3. bataljon vodio borbu sa glavninom grupe »Fogl«, 2. bataljon je razbio neprijateljsku kolonu koja je pokušala obuhvat desnog krila. Za to vreme 8. banijska brigada je uspe-

² Njihov ispraćaj od porodice i meštana bio je interesantan. Izgledalo nam je da su ocenili da je mobilizacija za njih mnogo povoljnija od dobrovoljnog javljanja u naše redove. Da bi zaštitili svoje porodice od represalija ustaških vlasti, držali su se kao da ih nasilno odvodimo, mada se stvarno nisu tako osećali.

Suočivši se već narednih dana sa svim teškoćama surove borbe sa neprijateljem i nedaćama, kod nekih mobilisanih je došlo do kolebanja i dezerterstva pre nego što smo prešli Neretvu. Ipak je većina ostala. Postali su dobri borci od kojih je izvestan broj izginuo ili je ranjen u toku bitke na Sutjesci.

Kada je posle pete ofanzive brigada stigla u rejon G. Vakufa, situacija u pomenutim selima je bila sasvim drukčija. Iстина bilo je tuđe i plaća za izginulim i teže ranjenim koji su se sa nama kretali, kao invalidi, ali su nas dočekali srdačnije i odanije, nego u martu. Oni su jasnije i otvorenije prihvatili ciljeve naše borbe, smatrajući je svojom borbom.

šno odolevala napadima u rejonu Tihomišlja, sve dok neprijatelj nije preko položaja naše brigade izbio na reku Bisticu. I neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke. Samo na našim položajima imao je 15 mrtvih i više teže i lakše ranjenih. Oštećena su i 2 tenka. Sledećih dana ove snage će nastupati mnogo obazrivije, svakako i zbog žilavog otpora koji smo mu ovde pružili.³

Dalje borbe naše brigade odvijale su se, sve do 27. februara, sa manjom ili većom žestinom uglavnom na prostoru jugoistočno od sela Bistrice između Vrbasa i planine Vraniće, sve do linije Surdup — Orlište — Vrteljka. Do ove linije prodirali su neprijateljski tenkovi i pešadija, uz podršku jake artiljerijske vatre. U toku ovih borbi položaji su često prelazili iz ruke u ruku. Neprijatelj je dočekivan i odbacivan iznenadnom i organizovanom vatrom; noću su mu naše zasede (do jedne čete) iznenadnim prepadima nanosile osetne gubitke. U jednoj takvoj dobro organizovanoj zasedi kod sela Zdrimaca, jedna četa 4. bataljona je u kratkoj, ali oštroj borbi izbacila iz stroja 25 neprijateljskih vojnika, dok su naši imali 2 mrtva i 7 ranjenih. Poginuo je komesar čete Rade Trninić, a teško ranjen komandir Anđelko Rodić. Sem toga 3. bataljon je 25. februara, osujetio pokušaj neprijatelja da na spoju naše i 1. dalmatinske brigade prodre cestom iz doline Vrbasa ka Prozoru. Neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke, a oštećen mu je i jedan tenk.

Karakteristično je da je u ovom periodu (od 22. do 27. februara) naša brigada imala više gubitaka od dejstva neprijateljske artiljerijske vatre i avijacije, nego u borbi sa njegovom pešadijom i tenkovima.⁴

O teškim i oštrim borbama govore i neprijateljski izveštaji od 23. i 24. februara⁵ koji navode da je grupa »Fogk« posle ogorčenih borbi dospela do linije oko 2 km južno i jugoistočno od G. Vakufa, da su odbijeni naši jaki napadi od s. Voljica (8. banijska brigada) i Oštrog vrha (3. krajiška brigada), koji su ovu

³ Neprijateljski izveštaj (Zbornik IV/10, dok. 275) govori o žilavoj borbi, oštećenju tenkova i snažnom otporu naših snaga koje su ga prisilile da na Pavića polju pređe u odbranu.

⁴ Ovako mali gubici objašnjavaju se samim načinom vođenja borbe. Naime, da bismo izbegli dejstva neprijateljske artiljerije i avijacije bili smo prisiljeni da na položajima držimo samo grupe boraca, a glavnine četa razmeštamo na pogodnim i zaštićenim mestima, odakle TMmoгу brzo intervenisati bilo na predviđenim položajima, bilo na bok U i u pozadinu neprijatelja.

⁵ Zbornik IV/11. dok. 289 i 290.

grupu prisilili na odbranu; da su 24. februara odbijeni ponovni napadi na bokove jedinica grupe »Fogl« zapadno i istočno od G. Vakufa.

Slabljenje neprijateljskog pritiska, u toku 25. i 26. februara, dolinom Vrbasa i Dragučine ka Prozorskoj kotlini, zbog žilavog otpora naših snaga, omogućilo je našoj brigadi da se u toku 26. 27. i noću 27/28. februara prikupi u rejonu sela Ljubnici — Blace — Duge. Brigada je, u duhu ranije odluke, imala da odmaršuje u sastav 1. divizije, pošto njene položaje preuzmu jedinice Sedme banijske divizije. Međutim, napad grupe »Fogl« vezao je i dalje našu i 1. dalmatinsku brigadu za položaje a rejonu G. Vakufa. U to vreme je zamorena, iscrpena i brojno oslabljena 7. divizija u ovom rejonu imala samo dve brigade. Sada, kada je u rejonu G. Vakufa neprijatelj privremeno prešao u odbranu, naša brigada se mogla izvući. Međutim, mi nismo tada znali da se u rejonu G. Vakufa koncentriše 717. divizija čija se glavnina do 27. februara prikupila i bila spremna za odlučna ofanzivna dejstva iz rejona sela: Voljice, Vagance, Kuti i Paloč. Pod njenu komandu je, još 25. februara, stavljena i grupa »Fogl«. Inače, teško je verovati da bi u takvoj situaciji 3. krajiška brigada bila izvučena za odlazak u sastav svoje divizije.

Gubici brigade od početka nastupanja neprijatelja do zaključno sa 27. februarom, iznosili su 11 mrtvih i 20 teže i lakše ranjenih.

U momentu kada je glavnina 717. divizije sa grupom »Fogl« bila spremna za odlučan napad, naše snage su bile raspoređene: 1. dalmatinska brigada u rejonu Crni vrh — Pidriš — Makljen; 7. banijska brigada u centru, u širem rejonu Kobile (od Mačkovca do Voljice) i 8. banijska u širem rejonu Oglavka (od Voljica pa na severozapad ka selu Piarunica).

U zoru 28. februara, kada je prethodnica 3. krajiške otpočinjala pokret na istok, štab brigade je obavešten o neprijateljskom prodoru preko planine Kobile ka Prozorskoj dolini. Naređeno je da se preko Prozora brigada prebaci u rejon planine Sajina i na plato iznad Prozorske kotline i zadrži neprijatelja do pristizanja ostalih snaga. Odmah je izvršen usiljeni marš po bataljonima s tim što su 1. i 2. bataljon imali da se prikupe u rejonu planina Sajina — selo Sajina — selo Draševo, 3. u selu Jaklići, na platou ispod grebena Raduše, a 4. u selo Grmići. Iz ovog rasporeda bataljonima je trebalo dodeliti zadatak prema konkretnoj situaciji.

Kada su, 28. februara oko 9 časova, prednji delovi 1. bataljona, penjući se uz strme padine izbili na liniju planina Sajina — selo Draševo, sukobili su se sa isturenim delovima 2. bataljona nemačkog 737 puka. Došlo je do oštre borbe iz pokreta u koju su se, kako su stizali, uključivali i ostali delovi 1. i 2. bataljona. Pri tome je 1. bataljon napadao pravcem Progon — Vilića gumno zahvatajući desnim krilom greben Sajine, dok je 2. bataljon dejstvovao istočnim padinama ove planine preko k. 1414 ka Orlovači. Potiskivanjem neprijatelja ka bezimenoj koti na Grudici i prema Vilića gumnu omogućeno je prikupljanje i ostalih snaga brigade na visoravni kod sela Sajine i Jaklića koji će nam poslužiti kao solidan oslonac za dalja dejstva.

Pošto je odbacio neprijatelja, 2. bataljon je zaobilazeći Grudicu izbio, do pada mraka 28. februara, na Orlovaču, gde je zadržan jakom vatrom sa Karaulice, dok se desnim krilom namlanjao na delove 7. banijske brigade u rejonu sela Lastavače. U to vreme 1. bataljon je dejstvovao prema neprijatelju na Grudici, a njegovo levo krilo preko Pale ka Karaulici. Prema planu, 3. i 4. bataljon su bili predviđeni da odmaršuju na Oglavak za ojačanje delova 7. banijske divizije koji su branili taj rejon. Posle kraćeg odmora kod sela Jaklića. 3. bataljon je odmaršovao i 28. februara kasno uveče stigao kod Oglavka, dok je 4. bataljon, zbog situacije u centru, zadržan u širem rejonu sela Grnića i docnije Draševa do dolaska novih snaga.

Malo je čudno zašto neprijatelj nije iskoristio ovaj prodor 2. bataljona 737. puka preko Grudice ka planini Sajini i pre podne 28. februara nije ovde bacio jače snage, čime bi naš položaj za odbranu ranjenika i Prozorske kotline bio veoma kritičan. Verovatno su, pored ostalog, na to uticali dubok sneg i nepovoljni terenski uslovi za razvoj jačih snaga, zatim pogrešna procena jačine naših snaga, mada je sa Grudice mogao da prati pokrete naših kolona ka Prozoru i dalje ka planini Sajini.

Već popodne 28. februara, posle prodora našeg 2. bataljona na Orlovaču i povezivanja desno sa delovima 7. banijske brigade, kao i prodora 1. bataljona na planinu Mličinu i uspešnog dejstva preko Pale i Vilića gumna ka Karaulici, bilo je kasno da neprijatelj ma šta više učini. A to je upravo bila ona prekretnica koja je našim snagama omogućila da se postave u povoljan položaj za protivudar. Zaustavljanjem neprijateljskog prodora, naša brigada je, i pored toga što nije uspela da ovlada Grudicom, uspešno izvršila zadatak. Tako je nekoliko juriša 1. i delova 2. bataljona, 28. februara i pre podne 1. marta na Gru-

dicu, prisililo neprijatelja isključivo na odbranu, dok je dejstvima na njegova krila i držanjem pod jakom vatrom prilaza ovom položaju, onemogućeno ubacivanje njegovih jačih snaga u ovaj rejon.

Prilikom upućivanja brigade ka planini Sajini borcima je predočena sva ozbiljnost situacije i opasnost koja pretila ranjenicima kao i uslovi pod kojima će se jedinice boriti. Tako je brzo potisnuta želja boraca da se nađu u sastavu svoje 1. divizije, kako je prvobitno bilo najavljeno.

Na visoravan Progon (kod sela Draševa) počeli su 2. marta pre podne, pristizati i prvi delovi 4. proleterske crnogorske brigade. Oni su na pravcu Grudica — Vilića gumno — Kobila sa bataljonima 3. krajiške formirali onu snagu koja će odigrati jednu od najznačajnijih uloga u protivudaru. U isto vreme je preko Makljena u pravcu Pidriša pristizala 2. proleterska brigada koja će sa 7. banijskom, uz podršku tenkovske grupe i artiljerije sa Makljena, slomiti otpor neprijatelja u rejonu Pidriš — Mačkovac, i to u toku najtežih borbi 4. crnogorske i bataljona 3. krajiške u rejonu Grudica — Kobila.

Ovoga dana (2. marta) štab 4. crnogorske brigade preuzeo je komandovanje u ovom rejonu, dok je naš 4. bataljon, zajedno sa komandantom i zamenikom komandanta brigade istog dana odmaršovao na Oglavak. Komesar i zamenik komesara ostali su sa 1. i 2. bataljonom pri komandi srednje grupe (sa štabom 4. brigade).

Ovoga dana (2. marta) borba u ovom rejonu trajala je punih 9 časova. Bataljoni 3. krajiške otpočeli su dejstvo još u ranim jutarnjim časovima. I jedinice 4. proleterske brigade stupale su u borbu kako je koja pristizala. Dok je neprijatelj preduzimao mere da odbaci naše snage i čvršće se poveže sa bataljonom na Grudici, naši delovi su težili da ovladaju visovima Kobile, nabace neprijatelja ka dolini Vrbasa i unište njegov bataljon na Grudici. U ovoj odlučujućoj borbi u rejonu Kobila, Vilića gumno, Grudica obe strane su pretrpele osetne gubitke. Naše snage uspele su da definitivno okruže neprijateljski bataljon na Grudici i ovladaju Karaulicom i Mrljevinama, podiživši neprijateljskim položajima na oko 1 km jugoistočno od sela Voljice (k. 1370 — Oštrac — k. 1081). Neprijatelj je u toku čitavog dana bio prisiljen na odbranu i samo je povremeno vršio kratke i oštre protivnapade. Istog dana osujećen je i pokušaj 1. bataljona 373. puka da se probije i pomogne opkoljenom 2. bataljonu istog puka.

U ovoj teškoj borbi koja je tražila krajnje naprezanje i požrtvovanost svakog pojedinca i celih jedinica, bilo je dramatičnih zbivanja i događaja. Da bi se izbegla gusta i dobro organizovana neprijateljska vatra i prikrilo podilaženje neprijateljskim rovovima na jurišno odstojanje kao i privlačenje naših bombaša neprijateljskim gnezdima, moralo se najčešće puziti kroz dubok sneg. To je, pored usporavanja akcije, dovodilo do velikog zamaranja i prehlade boraca, te su se često smenjivale grupe, pa i čitave čete. I pored svih mera da se borci u toku podilaženja što bolje zaštite, nismo mogli uvek izbeći žrtve. Ovoga dana (2. marta) kod 1. bataljona bilo je 6 mrtvih i 14 uglavnom teže ranjenih; približno toliko gubitaka imao je i 2. bataljon. Bilo je slučajeva da posle paklene vatre s obe strane, međusobno udaljene svega oko 200 metara, dođe, kao po nekom prećutnom sporazumu, do zatišja kada je bez smetnje vršeno rokiranje pojedinih delova, izvlačenje ranjenika i dr. Posle toga bi se vatra, napadi i protivnapadi obnavljali sa još većom žestinom.

Sećam se kada je Rade Petrović, zvani Lokomotiva, proslavljeni borac 1. bataljona, osmotrio neprijateljskog oficira, koji je bio tako blizu da se čula njegova komanda. U očekivanju da se oficir pojavi pa da ga uzme na nišan, odjednom je spazio jednog vojnika, verovatno oficirovog ordonansa, i opalio na njega. Pogodio ga je u torbicu koja je odjednom planula. Izbuzmljeni ordonans počeo je luđački da beži, ali se plamen sve više razbuktao. Ovo je izazvalo smeh i živahnost u našim redovima, a neočekivanu pometnju kod neprijatelja. U torbici ordonansa očit su bile rakete, koje su odjednom buknule.

I 3. marta nastavile su se borbe, sa težištem na Oštracu i k. 1370. Iako su bile oštre, ipak se nisu mogle porediti sa onim iz prethodnog dana. Iznuren i desetkovan neprijatelj se uglavnom branio, bez organizovanih protivnapada. Dobijao se utisak da želi da odbranom dobije u vremenu. Ostaci njegovog opkoljenog bataljona na Grudici uspeli su da se u ranim jutarnjim časovima izvuku prema glavnini. Naše snage bile su takođe zamorene. Tek popodne nastupio je odlučni momenat. Glavnina našeg 2. bataljona uspeła je da se infiltrira u neprijateljsku bližu pozadinu i izvrši odlučan napad na k. 1301. Ovo je, sa jednovremenim napadom s fronta, dovelo do pada Kobile. Dalje gonjenje neprijatelja prema G. Vakufu i Tihomišlju nastavljeno je sutradan izjutra.

Sa Oglavka pratili srno borbu na Kobili. Osmatrali smo kako neprijatelj na granama, kao na sankama. neprekidno

svlači po snegu mrtve i ranjene i kako se 4. marta užurbano povlači ka G. Vakufu, gde su se nagomilavale mnoge njegove jedinice. Odstupanje se povremeno pretvaralo u bekstvo. Posmatrajući kako se mase neprijateljske pešadije, artiljerije, raznih vozila i drugo gomilaju u dolini Vrbasa i grabe ka G. Vakufu i Bugojnu, čovek se na momente pitao zar je ovolika masa morala da ustukne i da beži? Da je bilo više snaga i daha na krilima našega protivudara, verovatno bi se ova »elitna« vojska i tehnika našla u potpuno bezizlaznom položaju. Međutim, veći napor naše snage nisu mogle učiniti.

Do 28. februara rejon Oglavak — Planinica branila su dva bataljona 8. banijske brigade, dok se njen treći bataljon nalazio u s. Rumboci. Ovoga dana na Oglavak su stigli jedan naš bataljon i jedan iz 16. banijske i smenili zamorene i iscrpene jedinice 8. brigade koje su se povukle na odmor u Ravno. Od 1. marta na Oglavku su se nalazila dva naša i jedan bataljon 16. banijske brigade. Docnije se ova grupacija pojačavala delovima 8. i 16. banijske, ali nikad nije prelazila snagu jedne jače brigade. Ova grupa je, u početku pod komandom komandanta 3. krajiške brigade, a docnije komandanta 7. divizije, imala zadatak da napada pravcem Oglavak — Luče polje — Tihomišlje, s tim da u početku dejstvuje prema potoku Voljice i ugrožava bok i pozadinu glavne grupacije neprijatelja, a docnije, zajedno sa snagama desne grupacije, preseče odstupnicu neprijatelja u rejonu Tihomišlja.

Mada je u toku 1, 2. i 3. marta trpeo velike gubitke, neprijatelj je uz stalnu podršku artiljerije i avijacije uspevao da povрати izgubljene tačke i održi ove vrlo važne položaje. Kada je glavnina neprijatelja bila prisiljena na povlačenje, njena dalja sudbina u dolini Vrbasa zavisila je od odbrane rejona Luče polje — Sugine bare — Parauše i rejona Tihomišlja. Međutim, brojno slabe i dotadašnjim borbama iznurene jedinice 7. divizije ojačane sa dva naša bataljona, nisu mogle da preseku odstupnicu neprijatelju prema Bugojnu. Pa ipak je njihovo dejstvo u bok sve do 4. marta izjutra, nateralo neprijatelja da se pojačava u ovome rejonu, što je išlo u prilog našem protivudaru u celini.

Kada je reč o brojno slabim i iscrpenim snagama 7. divizije, mora se istaći njihov zadivljujući samopregor. Slušali smo kako iscrpene i potpuno malaksale borce nisu mogli naterati da se povuku u pozadinu sve dok ih sa položaja gotovo polumrtve nisu odnosili na nosilima.

Snabdevanje ove grupe bataljona na Oglavku i Raduši bilo je veoma otežano. Sneg je ponegde dostizao i do 2 metra, tako da su ljudi propadali i izvlačili se teškom mukom. Bataljoni su morali organizovati nosačke kolone jačine voda najznačajnijih boraca, koji su uz velike napore jedva uspevali da jedan put dnevno na leđima donesu minimalne količine hrane za bataljone. Sem toga, ogoleli Oglavak je bio toliko izložen snažnom severcu i vejavici da je bilo veoma teško pratiti pokrete i dejstva neprijateljskih i naših snaga. Neprijatelj je radi obezbeđenja odstupnice ka Bugojnu pojačavao u toku povlačenja svoje desno krilo, a mi nismo uspeli da tome na vreme pariramo. Tako je, u momentu kada su se naše jedinice našle u povoljnom položaju da ovladaju položajima Prskalove staje i Luče polje, neprijatelj ubacio jaka pojačanja sa centra i odlučnim protivnapadom odbacio naše snage do Oglavka. Trenutna kriza u toku ovog povlačenja brzo je savladana odlučnim intervencijama rukovodstva bataljona i komandanta brigade. Krajnjim naporom, ova grupa bataljona je uspela da 3. marta odbaci neprijatelja na liniju Šugine bare — Luče polje — k. 1204 i u toku 4. i 5. februara, izbije na liniju Gradina — Galešnica — Osredak — Laze — Pernica. Na tim položajima ostala je sve do naređenja za povlačenje. Na drugoj strani Vrbasa, u visini sela Kučine — Bistrica, izbili su delovi 1. proleterske brigade, ali, ni oni nisu uspeli da probiju koridor širine jedva 7 km. koji nas je razdvajao. Morali smo se ograničiti samo na dejstvo vatrom po neprijatelju koji se povlačio ka Bugojnu. Pri tom smo bili jako izloženi dejstvima artiljerije od Bugojna i bombardovanju i mitraljiranju avijacije. Nad nama su se gotovo neprekidno smenjivali i obrušavali neprijateljski avioni.

Neprijatelj priznaje da je samo u toku 2. i 3. marta imao 51 mrtvog, 83 ranjena, 21 nestalog i 31 promrzla vojnika, a da je pored toga kod opkoljenog 2. bataljona na Grudici imao, do 3. marta, 45 mrtvih i 64 ranjena vojnika. Njegovi gubici u toku ovih oštih i teških borbi verovatno su bili znatno veći.

U toku 5. marta saznali smo da su se naše glavne snage preorijentisale prema Neretvi i tada nam je avizirano naređenje o našim daljnjim zadacima. Divizija je imala da zaštitničkim borbama zadržava neprijatelja na pravcu G. Vakuf — Prozor — Neretva. Prema naređenju od 6. marta izjutra, 3. krajiška brigada je imala da na levoj obali Vrbasa zatvara i brani pravce: G. Vakuf — Mačkovac — Pidriš — Makljen — Prozor i Tihomišlje — Kobila — selo Draševo — Prozor. Pravce na desnoj

obali trebalo je da brani 1. proleterska brigada, dok je 3. sandžačka imala da se postavi pozadi u rejonu Pidriš — Makljen. Međutim, pretpostavljajući da naša brigada neće stići da na vreme preuzme položaje delova 2. divizije čija je glavnina već bila krenula ka Neretvi, štab 1. divizije je naredio da položaje Strmica i Paloč privremeno posednu delovi 3. sandžačke. Već sutradan, 7. marta u 7.15 časova, štab 1. divizije naređuje novi raspored: izvlači 1. proletersku brigadu koja je odmah odmaršovala ka Neretvi, njen pravac na desnoj obali Vrbasa i desno od komunikacije Prozor — G. Vakuf dodeljuje 3. sandžačkoj. Ovakav raspored 1. divizija je zadržala sve do Neretve.

Prema naređenju štaba divizije od 5. marta, 3. krajiška je rasporedila tri bataljona na položaje Strmica — Stražica — Gradine — Luče polje, dok je 1. bataljon zadržala u rezervi u selu Voljice. Na svom pravcu brigada je imala da na uzastopnim položajima vodi zaštitničke borbe, s tim da grebene Raduše i Kobile brani odsudnije sve dok to bude potrebno.

Očekivalo se da će neprijatelj, kad ponovo krene u nastupanje, biti jako oprezan. To se i obistinilo. Ujutru, 7. marta, otpočeo je sa jakom artiljerijskom pripremom i do noći napredovao oko 2—4 km. Ovoga dana ovladao je Stražicom i Lučepoljem, a prema G. Vakufu podišao samom gradu. Sutradan, 8. marta, nastupao je na glavnom pravcu G. Vakuf — Mačkovac još 1—4 km, zauzevši G. Vakuf, s. Mračaj i Podove, dok od Tihomišlja prema Oglavku nije imao uspeha. Toga dana glavnina brigade je izvučena na Kobilu i severne padine Raduše, ostavljajući napred samo manje snage.

U toku 9. marta neprijatelj je preduzeo odlučnije nadiranje i, potiskujući naše osiguravajuće delove, izbio do 12 časova pod greben Kobile. Razvila se oštra borba. Težili smo da neprijatelja što duže zadržimo. Naši gubici su bili nezatni. Poginuo je komandir 2. čete 3. bataljona Stevo Banović. Ovoga dana uveče dobili smo od štaba 16. banijske brigade obaveštenje da je neprijatelj (delovi 369. divizije) sa pravca Ravno i Vukovsko izbio pred Prozor. U to vreme su iz Prozorske kotline već bili povučeni ranjenici i neborački delovi i evakuisani prema Neretvi. Pretila je opasnost da neprijatelj zauzme Prozor pre nego što naše snage stignu u taj rejon i južnije. Zato je 3. krajiška u toku noći 9/10. marta napustila Kobilu i Radušu i do zore povukla dva bataljona u s. Duge i Kranjčići, a dva u rejon sela Oglavak i Šibenik, zapadno od komunikacije Prozor — Rama. Desno je trebalo da stigne 3. sandžačka. dok su se levo

prema Jablanici povlačili 7. krajiška i delovi 16. banijske brigade.

Izjutra 10. marta prednji neprijateljski delovi ušli su u Prozor i nastavili potiskivanje naših zaštitničkih delova. Negde popodne, prema boku naših snaga kod Duge i Kranjčića pojavila se jača neprijateljska grupa koja je uspela da se potokom Dragučina provuče, između našeg desnog i levog krila 3. sandžačke, koristeći međuprostor između krilnih bataljona. Iznenadna pojava ove neprijateljske grupe u bok naših snaga unela je izvesnu pometnju kod nekih delova koji su se morali povući na brzinu. Tom prilikom u ruke neprijatelja pale su dve mazge sa kazanima iz našeg 3. bataljona.

U to vreme je neprijatelj (delovi 369. divizije) vršio jak pritisak i od izvornog dela Rame i planinskim stazama i grebenima od Ravnog ka izvornom delu Doljanke, te je 3. krajiška rokirana zapadno od komunikacije Prozor — Rama, a jedan njen deo je upućen na izvorni deo Doljanke. Položaje istočno od komunikacije preuzela je 3. sandžačka brigada.

Tih dana brigada je dobila neobičnu popunu. Naime, sa našim snagama se još od Bosanske Krajine povlačilo i mnogo naroda. To je, bar u početku, bilo prilično organizovano, i dobar deo, u prvom redu omladina, bio je još ranije angažovan na evakuaciji ranjenika i drugoj pomoći jedinicama. Tako se deo ove omladine našao i u rejonu Prozora, a kada su za nošenje ranjenika upotrebljeni zarobljeni Italijani, omladina se rasula po našim brigadama. Gro se priključio 7. krajiškoj i prilikom dodira sa našom brigadom, nekoliko desetina ovih mladića i devojaka, uglavnom od 14 do 18 godina, svrstalo se u čete naše brigade — kod svojih suseda, rođaka i poznanika. Oni su usled danonoćnih napora bili jako iscrpeni, a uz to i vrlo slabo obučeni za ove zimske uslove. Ova omladina je prihvaćena i postepeno se oporavljala i osposobljavala za razne dužnosti — od boračkih u stroju do »higijeničarskih« pri četama i bataljonskim komorama gde su devojke prale i krpile boračku odeću i pomagale u kuhinjama. Od ovih nejakih mladića i devojaka izrasli su u toku dalje borbe izvršni borci 3. krajiške.

Sem povremenih čarki sa neprijateljskim izviđačkim delovima u toku 11. marta na frontu naše brigade nije bilo jačih borbi. Ali je zato bila aktivna neprijateljska avijacija. Pored ostalog, toga dana su dve »štuke« bombardovale i mitraljirale štab brigade u Skrobučanima, kada je pobijeno nekoliko konja štabne komore i srušeno i zapaljeno nekoliko kuća u selu.

Naše snage su 12. i 13. marta odbile sve pokušaje neprijatelja da prodre ka ušću Rame u Neretvu, nanevši mu osetne gubitke. Zahvaljujući terenskim uslovima i načinu vođenja borbe, naši gubici su bili minimalni. U to vreme su neprijateljske brojne snage napadale naš 4. bataljon u izvornom delu Doljanke, prinudivši ga da se pod borbom povlači na istok.

Pošto su bolesnici i ranjenici Centralne bolnice već završavali prelazak preko Neretve, dva naša bataljona su povučena, noću 13/14. marta, u rejon sela Slatina, a jedan na položaj Oklanice, kao ojačanje 4. bataljona u dolini Doljanke. Na ovim položajima vođene su u toku čitavog dana 14. marta oštre borbe. Neprijatelj je zahvaljujući otporu naših jedinica uspeo da osvoji samo nešto terena. U svojim izveštajima" on se žali na žilav otpor naših snaga koje su ga omele da ostvari planirano nadiranje, naročito u dolini Doljanke. Njemu se svakako žurilo da što pre izbije na Neretvu kod Rame i Jablanice i spoji se sa delovima 718. divizije.

Noću 14/15. marta jedinice naše brigade prebacile su se preko Neretve u rejonu Jablanice, i to pod neposrednom zaštitom 4. bataljona koji se takođe 15. marta ujutro, prebacio na ievu obalu Neretve. Poslednji je napustio Jablanicu i prešao Neretvu zamenik komandanta 4. bataljona sa jednim vodom, koji je imao zadatak da u Jablanici uništi ostatke zaplenjene italijanske municije i neku suvišnu opremu. Kada je, pod zaštitom naših snaga sa suprotne obale, prešao Neretvu, vod je uništio improvizovani most.

Na levoj obali Neretve, a naročito na stazi prema selu Krstac, nailazili smo na veoma potresne prizore — na nesahranjene, pomrle i izginule ranjenike i tifusare Centralne bolnice. Posao oko sahrane pao je na zaštitničke jedinice, i mi smo to obavljali na brzinu, kako je u ovakvim uslovima jedino bilo moguće. Zatrpavani su sa ono oskudne zemlje na padinama Prenja.

Brigada je imala zadatak da obezbeđuje levi bok bolničkih ešelona koji su se uskim stazama na padinama Prenja veoma sporo i teško kretali ka Boračkom jezeru, pod gotovo stalnim dejstvom neprijateljske artiljerije i avijacije.

Naša tri bataljona posela su položaje kod sela Čelebića, Ostrošca i Papraske, a jedan na liniji Krstac — Dragan-Selo. Oni su od 15. do 18. marta uspešno štitili evakuaciju ranjenika, odbivši nekoliko pokušaja neprijatelja da preko Neretve i uz

¹⁵ Zbornik IV/11, dok. 228.

padine Prenja prodre u naš raspored i preseče pravac evakuacije bolnica. U toku 18. marta 4. i 3. bataljon koji su se nalazili na levom krilu prebačeni su od Papraska i Dragan-Sela prema Konjicu, na položaje Orlenica — Bodilj (818) — Tamara (925) — Vis (1152). Na ovim položajima brigada je ostala do 21. marta.

Kada je 20. marta, neprijatelj od Čelebića i Konjica preduzeo odlučnije napade na položaje naše brigade (jedna grupa sa tenkovima prodrla je uz potok Bijela), koordinirane sa dejstvima četničko-italijanskih snaga od Jablanice i nevesinjskih četnika sa padina Prenja, nastala je kritična situacija za veliki deo bolnice koji se tada nalazio u rejonu Bijeke i na putu od Idbara za Bijelu. U to vreme je 7. krajiška brigada na koju je pao teret zaštitničkih borbi, bila opterećena i prikupljanjem zaostalih ili napuštenih ranjenika i tifusara. U ovakvoj situaciji trebalo je razbiti četničke grupe na desnom boku našeg rasporeda, te su ka grebenu Bjelašnice upućeni 4. i delovi 3. bataljona. Borbe su bile veoma teške i naporene, a evakuacija bolnice gotovo zakočena. Neprijatelj je neprekidno držao pod artiljerijskom vatrom delove staza koji se nisu mogli zaobići, dok je njegova avijacija zasipala bolničke ešelone bombama. To nam je, s jedne strane, povećavalo broj ranjenika iz redova boraca, bolničkog osoblja ili onih koji su bili angažovani za transport, a sa druge, remetilo je čitavu organizaciju transporta. U ovakvoj situaciji bilo je teško održati disciplinu kod delova angažovanih na transportu ranjenika, a pogotovo kod zarobljenih Italijana — nosilaca ranjenika. Pojedini teški ranjenici na nosilima i tifusari, pa i čitave grupe, koji su bili sklonjeni po zaklonima dok ne dođu na red za transport, ostavljeni su bez hrane i najnužnije bolničke nege. Njihova dozivanja teško su potresala borce koji su se prebacivali sa položaja na položaj. Kad god je situacija dozvoljavala, angažovane su grupe boraca, a često i kompletni vodovi i čete, za prikupljanje i prebacivanje ovih ranjenika, makar i za pola kilometra napred.

Noću 21/22. marta brigada se prebacila na nove položaje na liniji od sela Ljuta na Neretvi preko Paklena i dalje desnom obalom potoka Bijela do njegovog izvora, obezbeđujući bok našeg rasporeda u rejonu Crnog polja i Poslušnika na Prenju. U to vreme poslednji delovi bolnice iz rejona Bijela prebačeni su ka Borcima, odakle se dalja evakuacija odvijala lakše i bezbednije. Dok su ostale naše snage već bile dobile nove zadatke, naša brigada je ostala na ovim položajima sve do 31. marta, kao stalna zaštitnica operativne grupe i bolnice, zatvarajući

pravac od Konjica i sa Prenja ka Boračkom jezeru. Za ovih deset dana bilo je samo nekoliko manjih ispada neprijatelja od Konjica prema Borcima i povremenih uznemiravanja od strane četnika.

Mada su teški borbeni napori iz prethodnih dana takoreći prestali, problem snabdevanja hranom čak se i zaoštrio. Nalazili smo se na siromašnom terenu preko kojeg su već prošle hiljade boraca, ranjenika i bolesnika, te se od naroda nije moglo ništa dobiti. A brigada nije imala mogućnosti da hranu dobavi sa druge strane, jedno, što je morala ostati na svojim položajima, a drugo, što je i dalja okolina bila siromašna i teško pristupačna. Glad je, prvi put u toku rata za duže vreme formalno iscrpla borce brigade. Srećom, nismo imali većih borbenih napora, ali je i pored toga slaba ishrana uticala i na moral pojedinih boraca. Razumljivo je da ovakva situacija nije mogla proći bez posledica. U to vreme iz 3. bataljona dezertiralo je nekoliko boraca na čelu sa komandirrom voda Božom Đukićem.⁷ Ova prva nemila pojava dezerterstva u redovima brigade ozbiljno naš je u ovakvoj situaciji zabrinula — plašili smo se novih slučajeva. Druga posledica isključivo gladovanja bila je samovoljno uzimanje semenskog krompira. To su u jednoj kući učinila dva naša borca. Na prijavu i kuknjavu vlasnika vojni sud je uzeo stvar u svoje ruke. Preovladalo je mišljenje da u ovakvoj situaciji »plačku« treba saseći u korenu. Sud ih je osudio najtežom kaznom koja je izvršena u prisustvu glavnine tri bataljona. Ovo je za brigadu bio neuporedivo teži događaj nego dezerterstvo Đukićeve grupe. Borcima je bilo vrlo teško, ali su presudu i njeno izvršenje primili kao nešto neminovno.

Sledećeg dana mi je jedan drug uz put rekao da je neki borac iz iste čete uzeo na drugom mestu nekoliko krompira koje je našao skrivene. To me je zaprepastilo, ali sam još jednom shvatio da »glad očiju nema«. Drugu koji me je o ovome obavestio zapretio sam da će loše proći ako se sazna za ovu novu pojavu. Imao sam utisak da je ovakvu pretnju jedva dočekao ...

Pošto je prestala potreba daljeg zadržavanja u ovom regionu, brigada je prvih dana aprila izvršila pokret preko Kalinovika ka Ustikolini na Drini.

Vlado BAJIC

⁷ Za Đukića se sumnjalo da je politički nesiguran, ali je on to vesto prikrivao. Kada je stigao u svoj rodni kraj prišao je četnicima i s njima ostao do kraja.